

مجلس بیست و نهم: وضع انسان‌ها در برزخ

حجت‌الاسلام والمسلمین عسگری اسلامپور کریمی*

اشاره

براساس آموزه‌های اصیل اسلامی، بعد از زندگی دنیوی دو عالم دیگر نیز وجود دارد: عالم برزخ و عالم قیامت. عالم برزخ یا عالم قبر، بلافاصله پس از مرگ شروع می‌شود و تا روز قیامت ادامه دارد؛ اما زمان وقوع عالم قیامت را کسی جز خداوند نمی‌داند^۱. جهان برزخ، همانند دنیا پایان‌یافتنی است و با برپایی روز رستاخیز و قیامت به انتها می‌رسد؛ ولی عالم قیامت، جاودانه و ابدی است. سخن اصلی این نوشتار مختصر، در این است که زندگی انسان‌ها در عالم برزخ (عالم قبر) چگونه است؟

مفهوم برزخ

عالم پس از مرگ و قبل از قیامت را «عالم برزخ» گویند.^۲ برزخ، به معنای چیزی است که حایل میان دو چیز باشد؛ از این رو عالم میان دنیا و آخرت، «برزخ» نامیده شده است.^۳ قرآن کریم در برخی آیات، از جهان برزخ خبر داده است.^۴ در تفاسیر آمده که مراد از برزخ، همان عالم قبر است و آن، عالم مثال است که انسان بعد از مردن تا برپاشدن قیامت در آن زندگی می‌کند. برزخ، دورانی است میان زندگی دنیا و آخرت؛

* دانش‌آموخته سطح ۳ حوزه علمیه قم.

۱. سوره احزاب، آیه ۶۶ و سوره اعراف، آیه ۱۸۷.

۲. شیخ عباس قمی، سفینه البحار، ماده «برزخ».

۳. «الْبَرْزُخُ الْحَاجِزُ وَالْحَدُّ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ؛ برزخ، فاصله و حد بین دو چیز است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ذیل واژه «برزخ»).»

۴. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۰-۹۹.

دورانی که برای نیکوکاران رهایی از قفس بدن و برای گنه‌کاران، بس وحشت‌بار و دلهره‌انگیز است.^۱

امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «الْبُرْزُخُ الْقَبْرِ وَ هُوَ الثَّوَابُ وَالْعِقَابُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ^۲؛ برزخ، همان قبر را گویند و عبارت است از پاداش و کیفری که در عالم بین دنیا و آخرت مقرر گشته است.» آدمی از هنگام مرگ، وارد برزخ می‌شود؛ خواه او را در زمین دفن کنند، یا وی را با آتش بسوزانند، یا غذای درندگان شود و یا در دریا غرق گردد. اگر میت را دفن نیز نکنند، برزخ و سؤال و جواب قبر دارد؛ به همین علت، برزخ را قیامت صغرا هم می‌نامند. برزخ، قیام و زندگی جاوید و جهانی نواست؛ خواه گودالی از گودال‌های دوزخ باشد یا باغی از باغ‌های بهشت. پس برزخ، معبر و دالان ورودی به قیامت و حشر اکبر است که انسان در ادامه مسیر زندگی دنیا، وارد آن می‌شود^۳؛ بنابراین عالم برزخ، همان عالم قبر است و قبر، یک معنای ظاهری و مادی دارد و آن، همان گودالی‌ست که جسم ما را در خود جای می‌دهد و یک معنای باطنی و حقیقی که مراد از آن، جهانی‌ست که انسان پس از مرگ تا روز قیامت در آن زندگی می‌کند^۴. قبر، در معنای حقیقی خود، باغی از باغ‌های بهشت است یا چاهی از چاه‌های جهنم؛ چنان‌که امام سجاد علیه‌السلام می‌فرماید: «إِنَّ الْقَبْرَ إِمَّا رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ^۵؛ قبر، باغی‌ست از باغ‌های بهشت یا گودالی از گودال‌های جهنم.»

چگونگی زندگی انسان‌ها در عالم برزخ

براساس آموزه‌های اسلامی، روح انسان‌ها بعد از مرگ، از این بدن جدا و در بدن‌هایی مانند بدن دنیا که لطیف و خالی از مواد و عناصر شناخته‌شده این جهان مادی‌ست، قرار می‌گیرد که در اصطلاح به آن «بدن مثالی» یا «قالب مثالی» می‌گویند^۶. بدن مثالی، بدنی‌ست که از جنس ماده نیست و جرم، حجم و وزن ندارد؛ بلکه مجرد (خالی) از طول، عرض و دیگر خواص ماده

۱. سید محمدحسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۵، ص ۷۲.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶، ص ۲۱۸.

۳. عبدالله جوادی آملی، معاد در قرآن، ج ۴، ص ۲۲۳-۲۲۱.

۴. جعفر سبحانی، الالهیات علی هدی الکتاب والسنة والعقل، ج ۳ و ۴، ص ۷۳۶.

۵. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶، ص ۱۵۹.

۶. ر.ک: کلینی، فروع الکافی، ج ۳، ص ۲۳۲-۲۳۱.

است؛ البته این بدن مثالی از برخی لوازم و ویژگی‌های اشیای مادی، مانند شکل و اندازه، برخوردار است. این بدن نه کاملاً مجرد است و نه مادی محض؛ بلکه دارای نوعی «تجرد برزخی» است^۱. ارواح مردگان در برزخ، به «اجساد مثالی» تعلق می‌گیرد و بدن برزخی مؤمن و کافر، مانند بدن دنیوی اوست که در همین بدن، یا عذاب خواهند دید و یا منتعم خواهند بود^۲. با ذکر مثالی، کیفیت «بدن مثالی» را نسبت به قالب مادی می‌توان به روشنی دریافت: شخصی جامه‌ای به تن دارد و پس از مدتی که کهنه و فرسوده شد، جامه‌ای دیگر می‌پوشد. روح آدمی نیز پس از مرگ بدن و قالب مادی، جامه‌ای نو به تن می‌کند که از آن به قالب مثالی تعبیر می‌شود. علامه مجلسی^{رحمته‌الله}، بدن مثالی را به اجسام جنّ و ملائکه تشبیه کرده است^۳؛ یعنی همان‌گونه که جنّ و ملائکه از قالبی لطیف (حتی لطیف‌تر از هوا) برخوردارند، قالب مثالی انسان در برزخ نیز به همین صورت است.

رخدادهای عالم برزخ

آدمی در عالم برزخ با حوادث و مسائل زیادی مواجه می‌شود؛ برای نمونه به برخی از حوادث اشاره می‌شود که در شب اول قبر اتفاق می‌افتد.

۱. پرسش در قبر

اولین مرحله از زندگی برزخی، با قبض روح از بدن آغاز می‌شود. وقتی انسان به خاک سپرده شود، دو فرشته الهی یکی در جانب راست و دیگری در جانب چپ متوقفاً قرار می‌گیرند و سؤالاتی از او می‌کنند. پرسش‌های این دو فرشته، از مهم‌ترین حوادث شب اول قبر است. بنا بر روایات متواتر، این دو فرشته (که هیبت زیادی داشته و موجب رعب میّت می‌شوند) مأموران خداوند برای بررسی اعتقادات شخص تازه درگذشته هستند.

چنان‌که پیامبر^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} فرمود: «إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا دَخَلَ حُفْرَتَهُ يَأْتِيهِ مَلَكَانِ: أَحَدُهُمَا مُنْكَرٌ وَالْآخَرُ نَكِيرٌ فَأَوَّلُ

۱. ر.ک: فیض کاشانی، محجة البیضاء، ج ۸، ص ۳۱۱.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶، ص ۲۰۱ و ۲۷۲.

۳. همان، ص ۲۱۷.

۴. اسم دو فرشته‌ای که برای سؤال در قبر بر مؤمن وارد می‌شوند، مُبَشِّر و بُشیر است و اسم دو فرشته‌ای که برای بازجویی کافر می‌آیند، ناکر و نکیر است.

ما یَسْأَلَانِهِ عَنْ رَبِّهِ وَعَنْ نَبِيِّهِ وَعَنْ وَلِيِّهِ، فَإِنْ أَجَابَ نَجَا وَإِنْ تَحَيَّرَ عَذَابًا؛^۱ همانا بنده وقتی داخل قبرش شود، دو ملک نزد او حاضر می‌شوند و از وی سؤال می‌کنند (از پروردگار، پیامبر و امام او). پس اگر جواب دهد نجات یافته و اگر متحیر بماند و جواب نگوید، عذابش نمایند.»
در برخی از روایات اسلامی، به پرسش‌های دیگری نیز اشاره شده است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «از مرده در قبرش درباره پنج چیز سؤال می‌شود: نماز، زکات، حج، روزه و ولایت ما خاندان. پس، ولایت از گوشه قبر به آن چهار چیز می‌گوید که هر یک از شما کم و کاستی داشتید و کامل کردن آن برعهده من است.»^۲

شیوه پاسخ‌گویی به پرسش در قبر

شاید بعضی تصور کنند که سؤال و جواب عالم قبر، همانند سؤال و جواب عالم دنیاست که می‌توان با بهانه‌هایی از پاسخ‌گویی به آن‌ها شانه خالی کرد؛ در حالی که پرسش و پاسخ در قبر، امر ساده و معمولی نیست که انسان هرچه دوست داشته باشد، جواب بدهد؛ بلکه پاسخ از درون جان و حقیقت باطن می‌جوشد.^۳ عالم برزخ، ظرف ظهور حقایق است و پاسخ‌گویی انسان به پرسش‌ها، در حقیقت همان ترجمان عقاید درونی اوست.
امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «بعد از این‌که دو فرشته از تو سؤال کردند که اگر فردی باایمان، باتقوا، آگاه به دین، پیرو انسان‌های صادق و دوست‌دار و پیرو اولیای خدا باشی، خداوند پاسخ لازم را به تو تلقین می‌کند و زبانت را به حق می‌گشاید و جواب خواهی داد. در این هنگام، از سوی خدا بشارت رضوان و بهشت به تو داده می‌شود و فرشتگان الهی با روح و ریحان از تو استقبال می‌کنند؛ اما اگر این‌گونه نباشی زبانت به لکنت می‌افتد، دلیل باطل می‌شود، از پاسخ‌گویی فرومی‌مانی، نابینا می‌شوی، بشارت به آتش داده می‌شود و فرشتگان عذاب به استقبال می‌آیند.»^۴

در برخی روایات آمده است که سؤال قبر شامل همگان نمی‌شود؛ بلکه تنها از مؤمنان خالص و کافران خالص سؤال می‌شود و حساب‌رسی دیگران، به روز رستاخیز وانهاد می‌شود. چنان‌که

۱. سید بن طاووس، کشف المحجّة لثمره المهجّة، ص ۲۷۳.

۲. کلینی، فروع الکافی، ج ۳، ص ۲۴۲، ح ۱۵.

۳. ناصر مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۵، ص ۴۵۹.

۴. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶، ص ۲۲۳، ح ۲۴.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «در قبر سؤال نمی‌شود، مگر از کسانی که ایمان خالص یا کفر خالص دارند و دیگران به حال خود رها می‌شوند تا در قیامت حساب‌رسی گردند.^۱»

۲. فشار قبر

امام صادق علیه السلام فرمود: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ وَمِنْ ضَيْقِ الْقَبْرِ وَمِنْ صَغُطَةِ الْقَبْرِ؛ خداوندا! از عذاب قبر و تنگی و فشار قبر به تو پناه می‌برم.»

براساس روایات، فشار قبر از مسلمات است و آن‌گونه که از برخی روایات استفاده می‌شود، فشار قبر برای همه افراد به‌جز اندکی هست؛ البته بعضی انسان‌ها مانند انبیا، ائمه: و مؤمنان از فشار قبر مستثنا هستند. درباره مؤمنان از برخی روایات استفاده می‌شود، زمین مشتاق آنان است که در حال حیات، روی زمین مرتکب معصیت خداوند نشده و پروردگار خویش را از خود راضی کرده‌اند. بر چنین کسانی، قبر هرگز فشار نخواهد آورد. حتی مؤمنان راستین از این‌که قبض روح شده و پا به منزل جدید گذاشته‌اند، راضی و خوشحال‌اند و خدا، پیامبر و امامان: نیز، از او راضی‌اند و فرشتگان به او بشارت می‌دهند؛ چنان‌که قرآن کریم^۳ بر آن اشاره کرده است.^۴

از بعضی احادیث استفاده می‌شود که فشار قبر برای همه بدون استثنا وجود دارد؛ با این تفاوت که برای بعضی شدید است و کیفر اعمال محسوب می‌شود و برای برخی، ملایم‌تر و به‌منزله کفاره گناهان و جبران کوتاهی‌هاست.^۵ فشار قبر برای برخی افراد، به‌گونه‌ای است که قرآن کریم می‌فرماید: «فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا»؛ برای او زندگی سختی خواهد بود.^۶ از روایات استفاده می‌شود که منظور از «معیشة ضنک» در آیه همان عذاب قبر است؛ شاهد این است که بعد از آن، اشاره‌ای به قیامت شده است: «وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى»^۷ براساس آموزه‌های اسلامی،

۱. کلینی، فروع الکافی، ج ۳، ص ۲۳۵، باب المسألة فی القبر و من یسأل و من لایسأل، ح ۸.

۲. همان، ص ۲۳۶.

۳. ر.ک: فجر، آیه ۳۰-۲۷.

۴. ر.ک: مجلسی، بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۶۶.

۵. همان، ص ۲۲۱، ح ۱۶.

۶. طه، آیه ۱۲۴.

۷. ر.ک: مجلسی، بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۱۵.

بعضی از کارها موجب فشار قبر است؛ از جمله آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. تباه کردن نعمات الهی

امام صادق علیه‌السلام فرمود: «فشار قبر برای مؤمن، کفاره نعمت‌هایی است که تباه کرده است.»^۱

۲. بداخلاقی با خانواده

«سعد بن معاذ»، یکی از یاران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله بود که در تشییع جنازه‌اش، هفتاد هزار فرشته شرکت کردند؛ خود آن حضرت هم، او را دفن کرد و با این همه سر بر آسمان گرفته و فرمود: «سعد نیز فشار قبر دارد.»^۲ فشار قبر او به خاطر بداخلاقی با خانواده‌اش بود.

۳. نَمَای و سخن‌چینی

حضرت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «کسی که بین دو نفر سخن‌چینی کند، خداوند در قبر آتشی بر او مسلط می‌گرداند که تا قیامت بسوزاندش و چون از قبر بیرون آید، خداوند ازدهای سیاهی را بر وی مسلط می‌کند که نیشش می‌زند تا این‌که داخل آتش دوزخ گردد.»^۳

۴. غیبت

«ابن عباس» می‌گوید: «عَذَابُ الْقَبْرِ ثَلَاثَةٌ أَثَلَاثٌ ثُلُثٌ لِلْغَيْبَةِ وَ ثُلُثٌ لِلنَّمِيمَةِ وَ ثُلُثٌ لِلْبُؤُولِ»؛ فشار و عذاب قبر، به خاطر سه چیز است: یک‌سوم آن به خاطر غیبت کردن و یک‌سوم دیگر آن به خاطر سخن‌چینی و یک‌سوم بعدی، به خاطر بی‌توجهی به پاکی و نجاست است.»^۴

۵. سبک‌شمردن نماز

بی‌توجهی به نماز و سبک‌شمردن آن، یکی از عوامل عذاب قبر است. به فرموده پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله: «هر زن و مردی که به نمازش بی‌اعتنا باشد، خداوند او را به پانزده چیز مبتلا می‌سازد. در قبر، ملکی او را شکنجه می‌نماید و قبر بر او تنگ و تاریک می‌گردد.»^۵

۳. بهشت و جهنم برزخی

براساس آموزه‌های اسلامی، مؤمنان نیکوکار که به‌خوبی پرسش‌های دو فرشته الهی پاسخ

۱. همان، ص ۲۲۱.

۲. «فَرَفَعَ رَسُولُ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ قَالَ مِثْلُ سَعْدٍ يُضَمُّ.» (کلینی، فروع الکافی، ج ۳، ص ۲۳۶)

۳. شیخ صدوق، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۲۸۴.

۴. مجلسی، بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۴۵.

۵. همان، ج ۸۰، ص ۲۱.

داده‌اند، در بهشت برزخی از نعمت‌های الهی برخوردار می‌شوند. (سرانجام او را شهید کردند و) به او گفته شد: «وارد بهشت شو!» گفت: «ای کاش قوم من می‌دانستند... که پروردگارم مرا آمرزیده و از گرمی داشتگان قرار داده است!»^۱ این آیه شریفه به روشنی دلالت می‌کند که منظور از جَنَّت (بهشت)، همان بهشت برزخی ست و ذیل آیه، «یا لَیْتَ قَوْمِی» گواه این مدعاست. در این آیه، مؤمن «آل یس» آرزو می‌کند که قومش در دنیا از سرنوشت او آگاه شوند و بدانند که چگونه خداوند او را مشمول غفران قرار داده و گرمی داشته است؛ بنابراین، بهشت برزخی مراد است، نه بهشت قیامت^۲.

قرآن کریم در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «همان‌ها که فرشتگان (مرگ) روح‌شان را می‌گیرند؛ در حالی که پاک و پاکیزه‌اند. به آن‌ها می‌گویند سلام بر شما! وارد بهشت شوید به خاطر اعمالی که انجام می‌دادید»^۳. از آیه استفاده می‌شود، درود و سلام فرشتگان هنگامی ست که روح مؤمنان را اخذ می‌کنند. بدین وسیله به آنان اعلام می‌دارند که شما از هرگونه گرفتاری و ناراحتی در امانید؛ سپس به آن‌ها می‌گویند که داخل بهشت شوید. منظور از این بهشت، کدام بهشت است؟ آیا بهشت برزخی ست یا بهشت در قیامت؟ احتمال دارد منظور بهشت خُلد باشد؛ ولی آیه شریفه به قرینه سیاق، در بهشت برزخی ظهور دارد^۴. از امام صادق علیه السلام درباره ارواح مؤمنان پس از مرگ سؤال کردند و حضرت در پاسخ فرمود: «آن‌ها در حجره‌هایی از بهشت قرار دارند، از غذاهای بهشتی می‌خورند، از نوشیدنی‌هایش می‌نوشند و می‌گویند که پروردگارا هرچه زودتر، قیامت را برپا کن و به وعده‌هایی که به ما داده‌ای، وفا نما»^۵.

همچنین کفار و منافقان که قادر نیستند پاسخ‌گوی سؤالات فرشتگان الهی باشند، قبرشان عرصه عذاب الهی خواهد شد.

قرآن کریم می‌فرماید: «آنان همچنان به راه نادرست خود ادامه می‌دهند تا هنگامی که مرگ یکی‌شان فرارسد؛ در این حال، خطاب به پروردگار عرض می‌کنند که ای پروردگار من، مرا

۱. یس، آیه ۲۶ و ۲۷.

۲. ناصر مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۵، ص ۴۵۲.

۳. نحل، آیه ۳۲.

۴. علی محمد قاسمی، برزخ؛ پژوهشی قرآنی و روایی، ص ۱۵۳.

۵. مجلسی، بحارالانوار، ج ۶، ص ۲۶۹، ح ۱۲۲.

بازگردان؛ شاید در آنچه ترک نمودم، عمل صالحی انجام دهم! ولی به او می‌گویند که چنین نیست! این، سخنی ست که او به زبان می‌گوید و اگر بازگردد، کارش همچون گذشته است.^۱»

سپس می‌فرماید: «وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ^۲؛ و پشت سر آنان، برزخی ست تا روزی که برانگیخته شوند.» آغاز این آیه، به منزلگاه مرگ و پایان آن، به منزلگاه برزخ اشاره می‌کند. تعبیر «إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ»، بیانگر این است که عالم برزخ، مرحله‌ای ست پس از مرگ و پیش از روز رستاخیز.

آیاتی هم بر معذب بودن قوم فرعون در عالم برزخ حکایت دارند؛ از جمله: «عذاب سختی آل فرعون را فراگرفت. عذاب آن‌ها، آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می‌شوند و روزی که قیامت برپا شود، می‌فرماید: آل فرعون را در سخت‌ترین عذاب‌ها وارد کنید.^۳»

در این جا نیز، مقصود عذاب برزخی ست؛ چون ذیل آیه شریفه: «وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ...»، دلالت بر عذاب در قیامت دارد که بدون شک، نوعی دیگر از عذاب‌های الهی ست؛ زیرا عذاب قیامت در مقابل «سوء العذاب» قرار دارد؛ پس باید «سوء العذاب»، عذاب برزخی ست و شق سوّمی برای آن متصور نیست. روشن است عذابی که صبح و شام بر آنان عرضه می‌شود، آتش برزخی ست.

علامه طباطبایی فرمود: «أولاً عرضه بر آتش، در برزخ است و پس از آن، دخول در آتش محقق می‌شود. این دخول در آتش، شدیدتر از عرضه کردن بر آتش است. ثانیاً عرضه بر آتش، قبل از قیام قیامت است که همان عذاب برزخی ست؛ عالمی که فاصله بین موت و بعث است؛ اما دخول در آتش، در قیامت تحقق پیدا می‌کند. ثالثاً افراد، هم در برزخ و هم در قیامت به عذابی واحد معذب می‌شوند. برزخیان از دور با آن عذاب می‌شوند؛ اما در قیامت، داخل در آن عذاب خواهند شد.^۴»

۱. سوره مؤمنون، آیه ۹۹ و ۱۰۰.

۲. ناصر مکارم شیرازی، پیام قرآن، ج ۵، ص ۴۴۶.

۳. سوره غافر، آیه ۴۵ و ۴۶.

۴. سید محمدحسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۷، ص ۳۳۵.